

פרופ' שלום רוזנברג

פוסט-מודרניזם - פרספקטיבה יהודית

תדפיס מתוך:

תוך וקליפה בתרבות המערבית

דרכים ורעיונות להתמודדות -

דברים שנאמרו ביום עיון

הוצאת "תבונות"

מכללת הרצוג להכשרת מורים

ע"י ישיבת הר-עציון

פוסט-מודרניזם - פרספקטיבה יהודית

מבוא

במוקד דיוננו כאן עומד הפוסט-מודרניזם. למרות השימוש הרב במונח זה, עדיין מעומעם הוא ובלתי ברור. בשורות הבאות רוצה אני לשתף את הקורא במאמץ לחשוף מה מסתתר במטבע לשוני זה, ולנסות להבינו. מאמץ זה איננו תרגיל אינטלקטואלי גרידא. הוא ניסיון להבין את האווירה התרבותית בה פועל חלק מדורנו, איתו אנו מצויים לפעמים בשיחה, ועל פי רוב - בעימות.

הבנת הדור בו אנו חיים איננה משימה קלה. בהבנה זאת תלויות במידה רבה תגובותינו ופעולותינו. אנו חיים בדור ופועלים בו, ולמרות זאת יש ונדמה, שבאופן פרדוכסאלי, השיפוט ההיסטורי על דורות עברו קל מהבנת המציאות בה נוטלים אנו חלק. המודעות לאווירה התרבותית והקיומית של הדור היא משימה חיונית, אך לחלוטין לא קלה. דוגמה נאה למשימה מעין זאת מצוייה במאמר 'הדור' של הראי"ה קוק. הראי"ה כתב על האמביוולנטיות של הדור, שהוא כולו שלילה וכולו חיוב. דו-פרצופיות זאת הייתה הבסיס ההגותי לשותפות שעיצבה את ההיסטוריה הציונית. גם 'איש האמונה' לרי"ד סולובייצ'ק הוא ניסיון להבין את הדור: אדם א' מייצג את המודרניות, אדם ב' הוא האדם בחיפוש אחר האלהים. קיומנו בעולם המודרני תלוי בפיתוחה של דיאלקטיקה שתאפשר לנו להיות אדם א' ואדם ב' גם יחד. הקיום של הדמויות יחד מסמל את החיים הדתיים בתוך המודרניות. 'הדור' ו'איש האמונה' הם יצירות מודרניות. המושג 'פוסט-מודרניזם' רומז, שאנו מעבר לעידן זה. הוא מנסה להצביע על שבר המבדיל בין האתמול הקרוב, עידן ה'מודרניזם', לבין ההווה השונה, ה'פוסט-מודרניזם'. העולם משתנה בתהליך שהחל בשנים האחרונות ומתרחש לעינינו ממש. דורנו אינו עוד אדם א' ואדם ב' או דור שהוא כולו זכאי וכולו חייב גם יחד.

המושג 'פוסט-מודרניזם' קנה לו אחיזה בתחומים שונים. באדריכלות, למשל, הוא מבטא מרד כנגד הסגנון הפונקציונלי המודרני. הדוגמה הבולטת מצוייה בבניין AT&T, שנבנה על ידי האדריכל Philip Johnson בניו-יורק, בניין שמשלב גורד

שחקים קלאסי עם מעין מקדש יווני המצוי מעליו. השימוש בפוסט-מודרניזם באדריכלות הפך למוגדר, ומתוך כך לבעל משמעות, לא כן הדבר בתחומים תרבותיים אחרים. כדי להבין את המושג במלוא היקפו, עלינו להגיע להבהרה כללית יותר, עיונית ופילוסופית. בעצם הטענה הזאת יש יומרה רבה. היא מניחה, לכאורה, שיש לפילוסופיה כוח והשפעה, והדבר הרי שנוי במחלוקת קלאסית. קיימת גישה הסוברת, שהפילוסופיה מופיעה בסיומם של התהליכים, לאחר שכל השינויים החשובים, הפוליטיים, החברתיים והכלכליים כבר התרחשו, והיא נותנת להם גושפנקא עיונית. אולם תיתכן גישה אחרת, על פיה הפילוסופיה מקדימה את החיים, או על כל פנים מבטאת את הדברים 'בזמן אמת', ומביאה אותנו לידי מודעות בשעת התרחשותם. התרבות האנושית מנסה להגשים גישה פילוסופית מסוימת. בשורות הבאות אנסה להסביר, לפי מיטב הבנתי ומתוך הפרספקטיבה האישית שלי, את המשמעות הפילוסופית של הפוסט-מודרניזם והשלכותיו.

הפוסט-מודרניזם איננו הגישה היחידה הפועלת בעולמנו התרבותי. גישות רבות משמשים בו בערבוביה; ולמרות זאת, הדיבור על פוסט-מודרניזם מצביע על מפנה חשוב, שפירושו קיצו של המודרניזם, או בצורה כללית יותר, של אותה רוח שבאה לידי ביטוי באידיאל ההשכלה והנאורות ובמרכיביו העיקריים: רציונאליזם ותועלתנות. היא מצביעה על כך שתהליכים היסטוריים חשובים שעיצבו את פני התרבות האנושית מגיעים לקיצם.

פוסט-מודרניזם מתחברים כיוונים שונים ועמדות שונות. כבמקרים רבים אחרים, הוא ניזון מכיוונים שונים וסותרים המשמשים בערבוביה, כפי שאנסה להראות. אלא שבאפיון כולל הגוונים המפורטים נמחקים, ומסתמן כיוון כללי, מכנה משותף, למרות שבניסיון להגדירו באופן מדויק יש משום עיוות. למרות זאת, נראה לי, שלכיוונים השונים יש מכנה משותף. מהזיווג שבין התבונה האנושית וההתגלות האלוהית נולדו עקרונות התרבות האנושית. כמה מעקרונות אלו אבדו בעולם הפוסט-מודרני, ובאבדות אלו יתמקדו השורות הבאות.

א

את ראשיתם של התהליכים הפילוסופיים שאנו רוצים לאפיין עתה, ניתן לראות במספר יצירות שהופיעו בסוף שנות השבעים. ב-1979 הופיע ספרו של Jean-Francois Lyotard על מצבו הפוסט-מודרני של האדם: La condition postmoderne, וספרו של Richard Rorty, הניאו-פרגמטיסט, על סופה של הפילוסופיה: Philosophy and the Mirror of Nature. להוגים אלה ניתן להוסיף רבים אחרים, ביניהם בולטים מישל פוקו (Foucault) ופוסט-סטרוקטורליסטים

ודקונסטרוקציוניסטים בצרפת, כמו Jacques Derrida. הופעתה של גישה יוצרת למפרע את מבשריה. ניתן להתווכח על טיבם של מבשרים אלה, אך ללא ספק שמותיהם של ניטצ'ה ושל היידגר בולטים ביניהם.

אחד המוקדים העיקריים של הפוסט-מודרניזם מצוי בביטול של ה'מיטא-נאראטיבים', סיפורי-העל הגדולים, כניסוחו של ז'אן פרנסואה ליוטארד. פרקיה הגדולים של התרבות עוצבו מסביב להשקפות עולם גדולות, ובמרכזן של כל מדע הייתה תמיד תיאוריה גדולה ומקיפה, שהיוותה מקור לכל הפתרונות. תורותיהם של מרקס ופריד הן דוגמאות קלאסיות לתופעה זו. עדיין יש דוגמטיקנים המאמינים ביכולתן של השיטות ה'גדולות' לפתור את כל הבעיות. רובנו ספקניים לגבי כוחן של התיאוריות הכוללניות, ה'נרטיבים' או הסיפורים הגדולים, כפי שניתן לכנות אותן לשם גנאי. אמנם יכולים אנו ליצור תיאוריות חלקיות, סיפורים קצרים, אך לא להכליל אותם בסיתזה הגדולה שאיננה עוד.

בגישה המסרבת להיכנע לשיטה יש תמיד הרבה מן החיוב. מוטיבים מעין אלה מצויים בהגות של הדורות האחרונים בצורות שונות, בייחוד בהגות האכסיסטינציאליסטית. במרכזו של 'כוכב הגאולה' של פראנץ רוזנצווייג מצוי המאבק נגד אשליית השיטה הכוללת. אך בגישה הפוסט-מודרניסטית יש יותר מכך, ולמסקנותיה ניתן להגיע מכיוונים שונים. אנו ננסה להראות זאת דווקא מהכיוון שבלט תמיד בבהירותו, תוך שנעמוד על התחנות השונות בתולדות הפילוסופיה של המדע. המודרניות האמינה, שחשפה את המתודה, באמצעותה נוכל להגיע לתיאוריה המדעית האמיתית. שורשיה של גישה זאת מצויות אצל פ' בייקון, והן מובילות לתורות המודרניות שדיברו על אימותן ואישושן של תיאוריות מדעיות. מפעלו של רודולף קארנאפ מייצג עבורי את הגישה הזאת. זהו נסיון לבנות תיאוריה שתבטיח את ביסוסו של המדע. המרד כנגד הקונספציה הזאת מצוי בהגותו של קרל פופר, שלימד, שתיאוריות לא ניתן לאשש אלא רק להפריך. זאת עמדה מופלאה. אין מתודה שתוכל להדריך אותנו כיצד ליצור תיאוריה מדעית נכונה. ביצירת תיאוריה יש משום גילוי מסתורי, בסייעתא דשמיא. יתרה מזאת, החוקים הבסיסיים ביותר של הלוגיקה מלמדים אותנו, שאין אפשרות לאמת את התיאוריה, להוכיח אותה בדרך לוגית כלשהי, ואף לא לאשש אותה או להביא סיוע אינדוקטיבי, סטאטיסטי לטובתה. הספק, שמא התיאוריה איננה נכונה, תמיד יישאר אתנו. ואכן, תיאוריה אינה יכולה להיות מאומתת, היא יכולה רק להיות מופרכת. אין בדבר זה משום גנאי; אפשרות ההפרכה היא שבחה של התיאוריה המדעית. מ"ר פרופ' שושני ז"ל, לימד לפני שנים רבות, שבתיאוריה מדעית מתקיים הכלל, שעדות שאי אתה יכול להזימה איננה עדות. תיאוריה היא תיאוריה מדעית, רק אם ניתן לחשוב על ניסוי שיכול להפריך אותה. היא מדעית אם מורא

ההפרכה מוטל עליה, כמורא העדים המזימים אשר חייב להיות מוטל על העדים. בלי זה - אין כאן מדע אלא ספקולציה מיטאפיסית בלבד.

עד כאן שני פרקים ראשונים. הפרק השלישי מצוי במפעלו של תומאס קון, בו מתערער מושג ההפרכה. כשם שאין אישוש מוחלט - כך אין הפרכה מוחלטת, ותמיד ניתן להתעקש ולהגן על העמדה הקודמת. כשהפרכה תגיע - ניתן לענות "הכא במאי עסקינן", להוסיף טלאי ועוד טלאי על גבי טלאי ולעולם לא יינעלו שערי התירוץ. אמנם כן, אין התיאוריות נולדות בדרך הוכחה, אך הן גם אינן נעלמות בדרך ההפרכה. הן בלות מזקנה ונעזבות כאשר, משום מה, מתקבלת גישה שונה, פרדיגמה אחרת. ואם כך הם פני הדברים במדע - בפילוסופיה על אחת כמה וכמה.

על פי הפוסט-מודרניזם, הפילוסופיה קרובה יותר לספרות מאשר למדע. הפרדיגמה הופכת לסיפור, ומכאן החשד המוטל על כל התיאוריות הגדולות, חשד שהופך לכפירה בעצם קיומה של האמת. כדי להציג כפירה זאת אסתיי בפירושו של הרמב"ם לפרשת גן-העדן. כשהוא מנסה לחשוף את המשמעות הנסתרת שבעץ הדעת, מבחין הרמב"ם בין שתי קטגוריות שונות של פסוקים: בין 'מפורסמות' לבין 'מושכלות'. מבלי להיכנס למלוא הבירור של סוגייה זאת אומר, שנדונה כאן שאלת ה'רלטיביזם'. ה'מפורסמות' אינן מוחלטות אלא תלויות באדם, הן אינן אוניברסאליות אלא סובייקטיביות, נתונות להחלטה אישית. ה'מושכלות' הן הן האמיתות האוניברסאליות, היגדי המדעים. לפנינו מימד חשוב בתפיסה הקלאסית של הערכים: היפה והמגונה, הטוב והרע הם ערכים בעייתיים, בהיותם נתונים לשיפוט סובייקטיבי. האמת והשקר, לעומת זאת, אינם שייכים ל'עץ הדעת' המסוכן. בשם ההבחנה הזאת נדחו ערכים אלה לרמה שנייה. את הטוב והרע כל אדם קובע. ה'מפורסמות' מבטאות את המאבק נגד קיומם של ערכים מוחלטים.

ניתן לדון על נכונותה של הבחנה זאת ועל תקפותן של ההשלכות הנובעות ממנה. הקטגוריות המחשבתיות השתנו, ולמרות זאת, הבחנה זו היוותה הנחת עבודה מרכזית בחיינו האינטלקטואליים המודרניים. המוסר שייך ל'מפורסמות', ולפיכך לא למדנו אתיקה אלא מִטָּה-אתיקה: דיון כללי על השיטות והאופציות השונות העומדות בפנינו, וגם קצת היסטוריה: סקירת האופציות שהוצעו בעבר. אכן, המוסר הוא בעיית, היות שתחום דיונו שייך ל'מפורסמות'. לא כך ההיסטוריה של המוסר השייכת בצורה כלשהי לתחום ה'מושכלות'. יש משמעות לדיבור על היסטוריה מדעית, ולמרות שהדבר קשה, היא יכולה להיות נייטרלית לאינטרסים ולאידאליים. אמנם אין ההיסטוריון יכול שלא ליפול פעמים רבות במלכודות אלו, אולם שבע תפול המסורת המדעית - ותקום. צמיחתו של המדע מביא אותנו בדרך

התענייה והטעות אל האמת. למרות שהאדם נכשל בהם, יכול הוא לעמוד בסופו של התהליך על דברי אמת.

הפוסט-מודרניזם פירושו ערעור בסיסי של ההבחנה הזאת. גם ה'מושכלות' שייכות ל'עץ הדעת', גם ערך האמת הוא בעייתי. אין אנו מדברים על המדעים המדויקים (ה'לימודיות' בעברית הקלאסית), אלא מדעי הרוח ומדעי החברה הם שעומדים עתה בפני זעזוע. כטוב ורע, גם האמת והשקר תלויים בדעתו של האדם. נבהיר זאת שוב באמצעות ההיסטוריה. הפוסט-מודרניזם מתבטא בהופעתן של היסטוריות אלטרנטיביות. אין אלו גישות המתיימרות לתקן את ההיסטוריה במסגרת ההשקפה הקלאסית, זהו ה'רביזיוניזם' הקלאסי והתמים. לפנינו קם 'רביזיוניזם' היסטורי, הנעשה בשם המפורש של אינטרסים ואידאליים. מלכודות האינטרסים חדלו להיות מלכודות. כך קורה לעינינו בשטחים אחרים בעולם המערבי, וכך משכתבים מלומדים ישראלים את ההיסטוריה הציונית. אין טעם להתווכח עם הרביזיוניזם החדש וויכוח היסטורי. כלי השיפוט השתנו, מושג האמת הועמד בשאלה.

כיוונים רבים ומסורות פילוסופיות שונות מתאחדים כאן. זהו 'ניאו-פרגמטיזם' המעמיד במקום האמת את התועלת. הפרגמטיזם הקלאסי פתח, לדעתי, שני כיוונים אפשריים: האחד - הוביל לפוזיטיביזם הדורש 'נפקא מינה למעשה', השלכה מעשית כדי שלטענה תהיה משמעות. מאחורי הגישה השנייה מתייצבת, לדעתי, דמותו של ניטצ'ה, שאמר שאין לשפוט את האמת אלא לפי תועלתה. אין הבדל עקרוני בין התבונה לבין הציפורניים של החתולים, ושניהם כלי מלחמה במלחמת החיים. מכאן מגיעים למשמעות שונה לחלוטין למושג 'אמת'. פונקציה אחרת בתרבותנו.

ייתכן שהקורא יראה את קביעותי אלו כמוגזמות, ואכן, גם אני מתלבט בניסוחן. אך אין בעיני ספק, שהן מתארות את הנקודה אליה שואפים תהליכים שונים המתרחשים לעינינו. ואם האנדרלמוסיה ההורסת את תשתית האמת לא כבשה עדיין את כל תרבות ימינו, הרי שעל כל פנים, היא הצליחה להשיג הסכמה סובלנית לגליטימיות של דרכה. במילים אחרות, האליטה התרבותית, ולפעמים אף הקהילה המדעית, מוכנה להשלים פעמים רבות עם עיוות ההיסטוריה למען תועלת פוליטית סקטוריאלית. תמיד הסתתר בתוכנו שד רע, שרימה וסינוור אותנו ולא נתן לנו לראות את האמת לאמיתה. לפעמים הרגשנו בו, ולמרות זאת עזרנו לו להיחבא במעטה מרמה, צביעות או אפולוגטיקה. הצביעות היתה תמיד הכבוד האחרון שהשקר העניק לאמת. והנה עתה יכול השד הרע לצאת ממסתרי לבנו ולהיחשף בראש כל חוצות. השד כובש את האמת אתנו בבית, והופך אותה לעינינו,

באופן גלוי ובמודעות מוחלטת, לכלי לקידום אינטרסים. הפוסט-מודרניזם מחייב אותנו לראות זאת כפיתוח לגיטימי וכאידיאל המתממש לעינינו, וכאן הסובלנות היא פשע.

ב

מעמדה של הסובלנות מבטא את הבעייתיות העמוקה בה נתונה המחשבה הפוסט-מודרניסטית, דבר המביא אותנו לעולם הערכים. אחד מעמודי התווך של המחשבה בכל הדורות הוא האוניברסאליזם, דהיינו הטענה שיש בידינו מתודה כוללנית התקפה בכל התנאים. אין לבן ושחור במדע, גזע, לאום ותרבות אינם מעלים ואינם מורידים בו. השיטות המודרניות הגדולות האמינו, שניתן גם לבנות מערכת ערכים אוניברסאלית, שביטויה הם זכויות האדם בהגות הליבראלית וחזון השוויון החברתי והכלכלי במחנה השמאל. המאבק הפוסט-מודרניסטי נגד הסיפורים המקיפים והגדולים פירושו אובדן הבסיס לדרישות האוניברסאליות ולשני החזונות גם יחד. במקום החזון המודרני מופיע עתה ערכה המוחלט של הסובלנות האישית והתרבותית. זהו רלטיביזם חברתי קיצוני, שפירושו שאין אנו רשאים לשפוט מערכת תרבותית וחברתית שונה. המסקנה הפוליטית הנובעת מכך היא כמובן אבסורדית.¹

הסתירה שבמשחק הכפול הזה הביאה איתה השקפות פוליטיות מעוותות של סטנדרט כפול, המסתכלות בסובלנות באלימות הבאה מחברות אחרות בפנים או בחוץ, אך נלחמת נגד פגיעה בזכויותיהם בשם ערכים המקובלים בחברתנו. דבר זה בא לידי ביטוי בולט ביחס לקונפליקט עם הפלשתינאים. דוגמה אחרת לסטנדרט הכפול הזה, מצוי, למשל, בהשלמה עם מעמדה הנחות של האשה בחברות היריבות. לפתע משתלטת פרוורסיה מוזרה על המוסר, ההופך סאדיסטי בדרישותיו

1. אדגים זאת בדבריו של המשפטן אביגדור פלדמן, שכתב ביקורת על ספרה של פרופ' רות גבזון 'זכויות אדם בישראל' (ידיעות אחרונות 11.4.94): "לתפיסה האוניברסאלית של זכויות האדם... יש מעמד נמוך ביותר בשוק הרעיונות. היא עומדת בניגוד לתפיסה השייכת כבר לזרם המרכזי והמעדיפה על פני אוניברסאליות מדומה מושגים של יחסיות תרבותית, דוגמת כתיבה של קליפורד גירץ או סטפן גרינבלט. ההגות הפוסטקולוניאלית של הומי באבא, אדוארד סעיד או גאיאטרי ספיבק ורבים אחרים... רואה בה [באוניברסאליות] הסוואה מוצלחת של מקומיות ויחסיות תרבותית, המבקשות לעצמם דומיננטיות המשעבדת זנים אחרים של מקומיות ותרבות". כמה מהנזכרים כאן לא יסכימו לתואר 'פוסט-מודרניזם', ויתעקשו לטעון שהם חושפים את האמת שזיפה על ידי הממסד האקדמי הקיים, ולמרות זאת, יש נקודות מגע רבות בין גישותיהם לבין גישות פוסט-מודרניסטיות.

ג

המוגזמות, ובעת ובעונה אחת הוא סובלני לפשעים. כאילו רק המאזוכיזם מאפשר לנו לפרוץ את גדריה של היחסיות התרבותית ולחדול להיות קולוניאליסטים.

דוגמה מוחשית לתהליכים שלפנינו נוכל למצוא, לדעתי, בחיבורו של מישל פוקו על תולדות השיגעון. נראה לי, שהדבר יובן טוב יותר אם נשווה את השיגעון לנושא אחר, להומוסקסואליות. שלומי אמוני ישראל נאבקים בהומוסקסואליות כתופעה המנוגדת להלכה, ואולי אף לטבע האנושי (אף אם אין מושג 'טבע' זה ברור די צורכו), לעצמיותו הפסיכולוגית של האדם או למרקם החברתי שלנו. והנה פוקו, הנלחם לכבודה של ההומוסקסואליות, מלמד שלא רק גישתי להומוסקסואליות מבטאת את מוגבלותה של הפרספקטיבה בה אני נוקט. גם כשפסיכיאטר מאשפז את חולה-הרוח בבית החולים באשפוז כפוי, הוא שופט את החולה מהמוגבלות של גישתו. האמונה בקיומה של הירארכיה המסוגלת לקבוע את השיגעון היא יומרה שחצנית ואבסורדית. אין אני רשאי לשפוט את ההומוסקסואליות, אך גם לא את השיגעון: מי שמך? הטירוף אינו שייך לתחום ה'מפורסמות', זאת הקטגוריה המאפיינת באופן מובהק את עולם ה'מושכלות'. שיפוטנו את השיגעון מבוסס על עקרון המציאות, הריאליזם, שנפגם בעולמו של חולה הנפש. עבור הפוסט-מודרניזם ההתעלמות מהמציאות איננה חולי אלא אופציה. הטירוף והמציאות חדלו להיות מובנים לנו בעולם פוסט-מודרניסטי. "וכי תאווה הוא לעינים ונחמד העץ להשכיל"² - אין התאווה יכולה להסתפק בדחייתן של נורמות מוסריות. היא חייבת גם לכבוש את השכלתו של העץ, לדחות גם את עצם מושג האמת.

יחד עם מושג האמת נופל גם עקרון המציאות. ויש לזאת ביטוי צורני - ספרותי ואמנותי. ארשה לעצמי לחזור ולהסביר זאת באמצעות פראפראזה לאמרה חסידית קלאסית: הדור הראשון חי את ההרפתקאות, הדור השני עשה סרטים בהם תיאר את הרפתקאותיהם של הראשונים, הדור השלישי ציטט מסרטיהם של קודמיו. הסרט הפוסט-מודרני מבוסס על סרט על סרט וכו'. אין לפנינו מציאות אלא ציטוט, ותולדות העולם אינם אלא גלגולם של מונחי יסוד. ה'טבע' של המאה ה"ח נותן מקום ל'היסטוריה' ול'אבולוציה' במאה ה"ט, ול'שפה' ול'טקסט' בשלהי המאה העשרים.

2. בראשית ג', ו.

אובדן המציאות בא לידי ביטוי ביחסנו אל הטקסט. הטקסט הפך למרכזי עד כדי כך, עד שהמציאות שלפנינו הולכת ונתפסת כרקומה על פני הטקסט. הטקסט הופך לעולם סגור שאין אנו יכולים לפרוץ אל מעבר לו. "אין מאומה מחוץ לטקסט", מלמדים הם אותנו. הביטוי העיקרי לתופעה זאת הוא ביטולו של האדם העומד מעבר לטקסט. המחבר הופך מוקד לכשל חדש, הפשט - לכשל האינטנציונאלי. הטקסט ירש את הסובייקט. זהו לדעתי התוכן העיקרי של הדקונסטרוקציוניזם - אחד המקורות החשובים מהם ניזונה התרבות הפוסט-מודרניסטית.

לכאורה דקונסטרוקציוניזם פירושו ביטולו של הפשט. ישנם כאלה הרואים בתופעה זאת ביטוי לקרבתה של היהדות לעולם הפוסט-מודרניסטי, והם מציינים את ההקבלה הקיימת על פני השטח בין עולמו של ה'דרש' לדקונסטרוקציוניזם. לכאורה נתון הטקסט בידי המדרש לעשות בו כטוב בעיניו. כל דרשה היא דקונסטרוקציה.

יורשה לי לכפור בגישה זאת. רואה אני בצער רב את אובדן הפשט. מסתכל אני היום על טקסט, והביקורת צווחת שאין לטקסט מציאות וכל הפירושים לגיטימיים ושווי משקל הם. הטקסט הופך לסמכות בלתי מוגבלת, ומתוך כך הוא מאפשר כל דרשה שרירותית שנציע, דרשות שיש בהם יופי ודופי גם יחד.

ד

מלת מפתח אחת נפוצה בכתבים הדקונסטרוקציוניסטים: ה'העדר'. מי או מה נעדר? אחד הנעדרים האלה הוא האדם הנמצא מאחורי הטקסט, הכותב. הטקסט הופך עתה לעצמאי, מבליע לתוכו את כותבו - ומכאן היעלמותו של הפשט. ברצוני להמשיך רעיון זה, תוך שאנסה להוציא את הפשט מפשוטו. הפשט הוא גם משל ל'אני', וה'העדר' מתאר את אובדן ה'אני'.

גישות שונות נאבקות על ה'אני'. אחת מהן היא זאת המתמקדת באותנטיות, וטוענת לקיומה של 'עצמות' ו'מהות' אנושית, שלפעמים אין האדם מודע לה. מאחורי הרצונות שנשתלו על ידי החברה, מסתתר רצון פנימי יותר, עצמי, שעלינו לחשוף. ר' זושא צריך להיות ר' זושא.

ההגות הקלאסית חשבה, שיש ייעוד כללי אוניברסאלי לאדם, זוהי מהותו. העולם נראה כסולם ובני האדם עולים בו. יש הפרשי שלבים ביניהם, אך המטרה משותפת לכולם. ההגות האקסיסטנציאליסטית כפרה בקיומה של מהות אנושית וטענה שהקיום קודם למהות. המהות נבנית על ידינו, וכל אדם ואדם יוצר יש מאין

את מהותו, שתבוא לידי מימוש רק בשעת מותו. בזרמים חשובים של ההגות היהודית המודרנית הוצגה עמדה שלישית. אין מהות אוניברסאלית, אולם יש ייעוד אינדיבידואלי לכל אדם ואדם. כדבריו של ר' נחמן מברסלב, על שתי דמויות שנולדות: האחת פועלת בעולם הזה, השנייה, האידאלית - אם מבין אני אותו - מצפה בשמים, והן נפגשות שוב ברגע המוות. מרדכי מ' בובר אומר, שהמצפון נולד כשאני משווה בין שתי הדמויות: זו שבפועל התממשה בחיי, וזאת שאמורה הייתה להתממש. אך דמויות אלו הן אינדיבידואליות, אישיות; ר' זושא לא ישאל "למה לא הייתי משה?", אלא "למה לא הייתי זושא?". ההגות היהודית המודרנית רוויה בגישה זאת. מקורותיה האחרונים חסידיים, אך היא נוכחת במחנות שונים, מעולמו של הרא"ה ועד לשיטתו של הר"ד סולובייצ'יק. המסקנות החינוכיות שבגישה זאת עצומות. עלינו לחנך את הנער על פי דרכו, לעזור לו לשמוע את הקריאה האמיתית הבוקעת ועולה ממעמקי נפשו ולהגדיר לעצמו את משימתו שלו. זהו גילוי האינדיבידואליות הדורשת מן האדם לחפש את המקום שלבו חפץ, ולא להטיל על כולם את קני המידה הסטנדרטיים. אנו מחנכים מתוך תודעה, שאין אנו מטילים על האדם אידיאלים מבחוץ, אלא עוזרים לו, בשבט או בחסד, לחשוף את ה'אני' האמיתי שלו.

עמדה דתית זו התמודדה עם ההגות המודרנית, אך היא עצמה היתה מודרנית. שיחה עקיפה התנהלה בינה לבין השיטות הפסיכולוגיות שניסו לחדור למעמקי הנפש ואף למצולותיה הבלתי מודעות. אולם היו פסיכולוגים ופילוסופים אחרים שטענו, שאין כלל צורך או אפשרות לרדת אל המעמקים, ועלינו להסתפק בלימוד וחקר ההתנהגות החיצונית. העמדה הזאת היתה דו-משמעית. היא יכולה להיות מובנת כטוענת טענה מתודית, שאין אנו חוקרים את העולם הפנימי של האדם ואנו מסתפקים במה שנתון לתצפיות פומביות. אולם על הבמה מצוי היה 'שחקן' נוסף, שִׁכְפֵּר בקיומו של אותו עולם פנימי. וודאותנו אינה אלא אשליה שנולדה מחמת שחטאנו בהליכת שולל אחרי השפה. ה'אני' אבד" לא רק ה'אני' העמוק של האותנטיות, אלא גם ה'אני' של השכל הישר.

ה

האוטופיה היא ערך נוסף שאבד בעולם הפוסט-מודרני. אציג בפני הקורא אובדן זה על ידי מתן פירוש דקונסטרוקציוניסטי למיתוס קלאסי ידוע - הסיפור על תיבת פנדורה. תיבה היתה לפנדורה ואסור היה לה לפותחה. פנדורה לא שלטה בעצמה, פתחה את תיבה, ויצאו ממנה מפלצות רבות, מקורן של כל הרעות. המפלצות כולן עפו ונתפזרו, ורק דבר אחד נשאר בתיבה - התקווה. זאת הקריאה

הקלאסית אך גם המודרניסטית. התקווה הולידה את האוטופיות, את הנסיונות לתקן עולם.

אגדה ידועה זאת מלמדת אותנו, לכאורה, את חשיבותה של התקווה. אולם הבה ונקרא אותה קריאה פוסט-מודרניסטית: פנדורה פתחה את התיבה, וממנה יצאו המפלצות האיומות, מקורן של הרעות כולן. מאז אנו סובלים מהן וחיינו קשים ומרים. אולם בתיבה נשארה עדיין התקווה, המפלצת הנוראה מכולן, וכאשר היא תצא חיינו יהיו גיהנום איום עוד יותר.

האוטופיות קרסו כפסל הענקי בעל רגלי החרס שבספר דניאל. שני סוגי אוטופיות גדולות השלו את האנושות במאה העשרים. מצד אחד התנועות הלאומיות - הנאציונליזם, ומצד שני - המרקסיזם והסוציאליזם. התנועות הללו היו צריכות להיות יורשי הערכים. תיקון העולם לא צריך לבוא מתוך מחויבות מוסרית, אלא בעקבות תהליכים הסטוריים. האוטופיה היתה צריכה לבנות עולם טוב יותר, אך בני האדם היו אמורים לממש את האוטופיה בתהליכים דטרמיניסטיים. האוטופיה אינה אגדה, בין אם תרצו ובין אם לא תרצו. בזה נבדלות האוטופיות ההסטוריות מערכי המוסר. האוטופיה הכזיבה פעמיים: היא הכזיבה כי לא הצליחה להתממש והיתה לאשלייה, אך הכזיבה גם מפני ששיקרה: במקום לבנות עולם טוב יותר, היא אכן החריבה את העולם הישן, אך במקומו הופיע עולם איום עוד יותר.

האוטופיות היו אשליות שהכזבו. האוטופיות נשברו, אך שברן זה הביא איתו את אובדן התקווה ואובדן כל ערך של טוב ורע. אובדן האוטופיות מתבטא בעולמנו היהודי בדחייתה של המשיחיות והפיכתה למלה מגונה ממש. שבר האוטופיות הביא איתו, באופן מוזר, אידיאל חדש, המקדש דווקא את האגואיזם. האידיאליזם הפך למפלצת. באופן פרדוכסאלי, האגואיזם הוא העמדה המסוכנת פחות. לפנינו אידיאליזציה של הליברליזם במובן הגרוע ביותר.

הטראומה של האכזבה מהאוטופיות מסביר את רגשותיו של דורנו. נראה לי, שאובדן הרגישות החברתית היא אחת הטרגדיות הגדולות של זמננו. שוב, גם כאן, רק הדת יכולה בזמן הזה לעורר עניין חברתי בבני האדם ולהציע אידיאלים של צדק וצדקה.

1

תולדותיה של ההגות היהודית רצופות מאבקים פילוסופיים נגד גישות ושיטות. אולם מצויים בה גם בריתות היסטוריות רבות, שלמרות המתח הרב היה בהן הרבה מן החיוב. משנתם של הראי"ה קוק ושל הרי"ד סולובייצ'ק מנסות

לנסח את הברית הדיאלקטית עם המודרניות. הם לימדו סנגוריה על דורם, וראו בו חובה אך גם זכות, קליפות - אך גם ניצוצות.

האם הכל שלילי? יש ללא ספק ניצוצות רבים בפוסט-מודרניזם. הוא מצביע על שגיאות, עוולות ופשעים שנעשו, עליהם המודרניזם נענש. היהדות נאבקה קשה נגד תופעות מודרניות רבות, ופעמים רבות דרכיה של היהדות והפוסט-מודרניות נפגשות. אך לדעתי, למרות שדרכינו נפגשות, אין הן נפגשות בנקודת המטרה. כששני קווים נפגשים מהר מדי, אחרי הפגישה הם הולכים ומתרחקים. לפעמים עדיפים קווים מקבילים, שלא נפגשים אף פעם.

ארשה לעצמי לסיים את סקירתי בשלוש הערות.

הראשונה נוגעת לזהותנו הציונית. אבותינו ניסו לבנות חברה ישראלית הבנויה על ברית הסטורית דתית-לאומית. ברית הסטורית זאת באה לידי ביטוי בשיתוף פעולה עם העולם החילוני. התוצאה היתה חברה דתית לאומית, חברה דתית פתוחה. הפוסט-מודרניזם בא לידי ביטוי בפוסט-ציונות, ודבר זה הולך והורס כל אפשרות של שיתוף פעולה. הציונות הדתית ממשיכה להאמין באוטופיה הציונית, אך השותף החילוני ההיסטורי של הציונות הדתית הולך ונעלם מעינינו. הרגשה איומה של בדידות תוקפת אותנו. הריאקציה היא חזרה אל העולם הקדם-מודרני, זוהי הניאו-חרדיות ההופכת אופציה חיה. בין שתי האופציות הללו אנו מחפשים דרך ומאמינים בתקווה.

דברים אלה מצביעים על הסכנה שבפוסט-מודרניזם. המלכודת מצוייה בעובדה שהוא אינו לבד בעולם. על ידו חיות תרבויות שעדיין חולמות חלומות על אוטופיות לאומיות. עובדה זו חושפת את החולשה של הפוסט-מודרניזם, שאיננו מסוגל להילחם ולנצח במלחמות הגדולות שעדיין נותרו בחברה המודרנית - לא במלחמות בין תרבויות ולא במלחמה הפנים-תרבותית לביטחון ברחובות, למשל. סכנה זאת מוכפלת היות שאין אנו מסוגלים לצפות את ההתפתחויות העתידיות: האומנם הגענו ל'קץ ההסטוריה', או שמא, כפי שנראים הדברים, אנו מצויים בלולאה היסטורית חדשה ואנו עתידים לחזור לסיוט של עידני השמאל והימין. ואם אין אנו חוזרים אליהם בבמה הגדולה של ההיסטוריה העולמית, אנו וודאי עושים זאת בבמות הקטנות של העמים והאזורים, ומעידות על זה המלחמות הרבות המתרחשות לעינינו.

ההערה השנייה נוגעת לזהותנו היהודית. לביטול האמת יש גבול ברור בו הבעייתיות שבו באה לידי ביטוי בולט. הרביזיוניזם מתבטא גם בשלילת השואה, שלילה זאת היא עבורנו אבן בוחן, המראה לנו את האבסורד בעמדה שהוא מציג.

ההערה השלישית נוגעת לזהותנו האנושית. כפי שכתבתי במקום אחר, לימד אותנו ר' נחמן מברסלב, שהאדם מתמודד במשך כל ימי חייו עם הרע. אלא שה'סטרא אחרא' עוטה במשך השנים שלוש מסכות שונות: הפיתוי, הספק והיאוש. כבר בשלבי חייו הראשונים חייב האדם להילחם נגד הפיתוי. המערכה השנייה במאבק אינה קלה יותר, והיא המאבק נגד הספק. המערכה השלישית מתנהלת נגד אויב אכסיסטינציאלי קשה הרבה יותר. האדם חשב שהתגבר על הפיתוי ואולי הצליח להכריע גם את הספק, אך עדיין מצפה לו האויב הגדול והקשה ביותר - היאוש. כשר' נחמן מצווה עלינו לא להתייאש הוא מזהיר מפני הסכנה הגדולה.

בפוסט-מודרניזם התמזגו שלוש הדמויות. הוא משחק עם המתירנות (ובזה הוא ממשיך מגמות קודמות), תוך שהוא מקדש את הכאן והעכשיו. הוא מדגיש את המיניות של הילדים ומתעלם מאחריותה של הבגרות, מגיל העמידה וממצוקותיה של הזקנה. הפוסט-מודרניזם נפל גם למלכודת של היאוש והספק, והוא ללא ספק ביטוי לעייפות האדם. זאת עייפות שמקורה באי-וודאות ובהרגשת כישלונה של הפילוסופיה, כישלון שהוא עבור רבים מכריע וסופי. הרגשה זאת מופיעה באופן מחזורי בתולדותיה של התרבות האנושית, לפעמים אחרי תקופות אלו עדים אנו שוב לתקומתה של גישה חדשה - ואולי אף ללידתה של עבודה-זרה חדשה, שיוצרת אשלייה שהגענו כבר לניסיון האחרון שאין אחריו כישלון. הפוסט-מודרניזם עייף מהניסיונות הללו, עייף מלחפש את האמת, ומתוך כך האמת הפכה רק לאמצעי להשתלטות, למעשה אלימות.

ניתוח זה נראה לי נכון. התיאוריות הן היפותזות גדולות. הכישלון הגדול הוא כישלון חיפוש היסודות והביסוס, ולמרות זאת, אין הדבר פוגע באמונתי באמת. חייבים אנו ללמוד מכאן, שהוודאות האובייקטיבית אינה אלא אשלייה, ואנו חיים בעולם של ספק. יסודות הבניינים ההגותיים שלנו שקועים בבוץ, מבלי שנוכל למצוא קרקע איתנה עליה אנו יכולים לסמוך, ולמרות זאת, אין אנו פטורים מלחפש את האמת. המסקנה האפשרית היחידה היא לראות את יצירתנו האנושית, הפילוסופית והמדעית כהימור על האמת. אין לנו את שורשי האימות, יש בנו כנפי ההימור.

האמונה הדתית, היא הוודאות הסובייקטיבית בעולם של אי-וודאות אובייקטיבית. מבחינה אובייקטיבית היא הימור על האמת, אבל היא מהווה ניצחון סובייקטיבי על הספק. בבסיסה עומדת האמונה בקיומה של אמת, אף בעולם ללא ידיעה, ללא ביסוס וללא וודאות. ומעבר לאמונה זאת, מצפה לצפייתנו - התקווה.